

**ЭКОЛОГИК ДУНЁҚАРАШ ПАРАДИГМАЛАРИНИНГ ЎЗГАРИШ
ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ**

Эрқулов Зиёт Садинович

ҚарДУ университети

тиббиёт факультети ўқитувчиси

erqulovz2@gmail.com

***Annotatsiya:** Мақолада мамлакатимизда миллий ва умуминсоний қадриятларда экологик ҳаракатлар фаолиятини ривожлантириши давлат сиёсатининг устувор масаласи сифатида қаралиши очиб берилган. Республикаимизда экологик вазиятни соғломлаштириши ва шахс экологик дунёқарашини илмий-педагогик комплексни шакллантириши масалалари илмий жиҳатдан очиб берилган ва далилланган.*

***Калим сўзлар:** экология, шахс экологияси, глобаллашув, экологик дунёқараши, шахс, жамият, экологик талаб, экология соҳаси.*

Инсоният жамияти пайдо бўлгандан буён, кишиларни табиий атроф-муҳитга муносабатидаги ҳар қандай қараш ва ёндашувлар, табиатнинг сиру асрорларини билиш инсоннинг фаол таъсири тарих силсиласида сараланиб, ундаги табиатни улуғлашга доир фикрлар, қарашлар, расм-русум ҳамда тамойиллар вақт ўтиши билан ўзига хос қадрият мақомига эга бўлиб борган. Уларнинг ривожланиш жараёнида шахс ва жамият экологик дунёқараши: миллий ва умуминсоний, табиий ва ижтимоий қадриятлар туркумлашиб, инсон дунёқараши, интилишлари, табиат ва унинг неъматларига нисбатан масъулиятли муносабатининг шаклланишига туртки берган ҳамда парадигмал йўналишларни, функционал аҳамиятини белгилаб олган.

Миллий экологик дунёқараши, муайян жамият маданиятининг ўзига хос таркибий қисми сифатида, инсоннинг табиатга онгли, масъулиятли муносабатини мустаҳкамлаш ва трансформация қилиш эҳтиёжи натижасида

шаклланган. Чунки жамият ҳам, шахс ҳам табиатдан мутлоқ ажралган ҳодиса эмас, балки унинг мавжудлик шаклидир.

Бинобарин, миллий экологик дунёқараш, табиий-ижтимоий амалиёт натижаси сифатида шаклланган тарихий-маънавий ҳодиса бўлиб, шахс амалий фаолиятида, унинг экологик онг ва дунёқараши даражасини белгиловчи мезонлар тизимида ўз аксини топади. Ўз навбатида, шахснинг экологик тафаккури, кадриятларга муносабати у яшаб турган минтақанинг табиий географик иқлим шароити, турмуш маросими билан ҳам узвий боғлиқ бўлиб, бу омилларнинг таъсири ҳамда ўзаро алоқадорлиги, унинг экологик дунёқарашини шаклланишида муҳим ўрин тутган ва парадигмаларининг нисбатан турғунлигини таъминлаган.

Маълум миллат яшаётган табиий-географик муҳитни миллий кадриятлар тизими, кишилар руҳияти, табиатга онгли муносабат маданияти шаклланишидаги ўрни хусусида Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов: “Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё ҳудудида аҳоли азалдан водийларда, катта сув манбалари – дарё ва анҳорлар бўйида яшаб келади. Атрофи чўл ва саҳролар билан ўралган, табиати, иқлими ғоят мураккаб бўлган минтақа шароитининг ўзи ана шу элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келди.

Чиндан ҳам, бу заминда истиқомат қиладиган одамларнинг тарқоқ бўлиб яшашга имкони йўқ, табиатнинг ўзи, ҳаётнинг ўзи уларни шу руҳда тарбиялаган Ота-боболаримиз неча асрлар мобайнида шу бепоён минтақада қандай ҳамжиҳат бўлиб, қандай кадриятлар асосида яшаб келган бўлса, тарих ва ҳаёт гардиши, табиатнинг ўзи бизни бутун Ўрта Осиё халқларини айнан ана шундай дўстлик ва ҳамкорлик руҳида ҳаёт кечиришга даъват этмоқда”¹, деб ўз муносабатини баён қилган эди.

Хусусан, қадимий аждодларимиз коинот ва табиат билан боғлиқ ҳар бир фаслга мос анъаналар тизимини шакллантирган. Ислоҳгача бўлган қадимги

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. 9-10-бетлар.
www.tadqiqotlar.uz

байрамлар, жумладан, баҳорги – “Наврўз”, ёзги – “Анган”, кузги – “Меҳржон”, қишки – “Саада” кабилар йилнинг тўрт фаслларидаги табиий эҳтиёжлар асосида вужудга келган. Наврўз ва куз байрамлари (“Меҳржон”, “Нимсада”) табиатдаги қувончли ўзгаришларни қутлашга асос бўлган, ёздаги “Анган” ва қишдаги “Саада” табиатда вужудга келган ноқулайликни, унинг ўзида мавжуд бўлган: сув, олов орқали қулайлаштиришга интиланган¹.

Бу экологик анъаналарнинг қадрият мақомини асрлар давомида авлоддан авлодга ўтиб келган: “Гул байрамлари”, “Дарвишона”, “Чой момо”, кузги – “Узум сайли”, “Қовун сайли”, қишки – “Яс-юсун”, “Гап-гаштак”, “Қор хат”, “Қурилтой” каби маросим ва байрамларда кўрамиз. Шунингдек, кишининг кайфияти табиат билан, йил фасллариининг алмашиб туриши билан узвий боғлиқ.

Ўзбек халқи азалдан гулни севиб эъзозлаб келган, меҳнат аҳлининг гул ўстириши, уни дид билан парвариш қилиши, ҳурмат ва эҳтиром рамзи сифатида ёру дўстларга тақдим этиш одатлари маълум. Таниқли этнограф Н.П.Остроумов “Мен фаросатсиз бўлиб кўринган мардикорнинг, камбағал аравакаш ёки мешкобчининг, ҳатто гадойнинг ҳам қулоғига гул тақиши, дўпписи тагига гул қистириши учун гул ахтаришини кўриб хайратда қолдим”¹, деб ёзганида ҳам миллатимизни нафосатга, табиат гўзаллигига нақадар ихлосманд бўлганлигини назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Академик А.Асқаровнинг текширишларига кўра бронза даврларида аёлларнинг мунчоқларида, уй-рўзғор буюмларида арча сурати тасвирланган. Бу абадий ҳаёт, доимий яшариш рамзи сифатида талқин қилинган. Тоғда шундай арча борки, тоғликлар уни “Чўпон арча” дейишади. Бундай арчалар ниҳоят эъзозланади. Тоғликлар фикрича, ўрмондаги ҳар қайси арча бир қудук билан тенг, у қишда қорни, ёзда намни сақлайди².

Айни пайтда мевали дарахтга ўзига хос меҳр ва риск-рўз манбаи

¹ Қаранг. Қорабоев У. Миллий маросимлар тикланиши, ривожланиши ва замонавий муаммолари. Ёшларни миллий истиқлол ғояси руҳида тарбиялаш, ватан тинчлиги ва хавфсизлигини мустаҳкамлашнинг муҳим омили мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари. –Тошкент.: 2004. 58-б.

¹ Қаранг: Остроумов Н.П.Сарти. - Ташкент, 1990, -С. 36.

² Қаранг: Жавлиев Т. Анъаналар – ҳаёт сабоғи. –Тошкент.: Ўзбекистон, 1992, 17-19-б.

сифатида қараш халқимизнинг ҳаётбахш унутилмас маросим ва қадриятлари ҳисобланади. Хусусан, тут дарахти ва мевасини қадрлашга бағишланган “Тут сайли” шулар жумласидандир. Аммо, афсуски, бу сайл ҳамма жойда ўтказиладиган умумхалқ байрами эмас. У асосан катта тутзорлар бор ҳудудларда ўтказиладиган ноёб ва антиқа тадбирдир. Бу сайлни ўтказишни барча жойда бирдай амал қилинадиган қатъий анъаналари мавжуд эмас. Кишиларнинг ўз боғи ҳовлисидаги тутни териб ейиши оддий одат бўлса, теварак атрофдаги тутзорларга оммавий чиқиш “Тут сайли” ҳисобланган. Бундан келиб чиқиб шартли равишда “Тут сайли” икки хил тарзда ўтказилган дейиш мумкин.

Шунингдек, биринчи ёққан қор ҳам кишида ажиб туйғуларни, хотираларни қайта уйғотади. Бунда ҳам азадор хонадонларга яқин кишилари йўқлов билан кириб келади, вафот этган кишининг хотираси учун “Қорёғди” маросими ўтказилади. Яқин ва азиз одамларидан жудо бўлиб, бошларига мусибат тушган инсонларга гул ва қорёғди удумларимиз нақадар муҳим миллий одатларимиздан эканини билдиради¹.

Айтишларича, Жомий ва Навоий боболаримиз ҳам илк бор қор ёққан кунларда, аввало, бир-бирларига шеърый қорхат йўллар эканлар. Бугунги кунда ҳам маҳаллаларимизда қорхат ёзишлар, қорхат зиёфатлари бўлиб туради. Аммо бу азалий қадрият ва маросимларимиз оила ва маҳаллалардаги катта авлод вакилларидан сўнг, қолаверса, глобал таъсирларнинг шиддатли таъсири туфайли йилдан-йилга камайиб ва йўқолиб бормоқда.

Глобаллашувнинг зиддиятлари, айниқса, дунёқараш ва маданият соҳасида кўпроқ намоён бўлмоқда. Дунё миқёсида маънавий, ахлоқий қадриятларнинг қадрсизланиши, маданий хилма-хилликнинг тобора камайиб бораётгани шак-шубҳасиз, давримизнинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Зеро, Президент Ш.М.Мирзиёев таъкиди билан айтганда, «оммавий маданият» каби хавф-хатарлар кучайиб, одамзот асрлар давомида амал қилиб

¹ Қаранг: Иброҳимов А. Ўзбек маҳалласи. –Тошкент.: Маънавият, 2007. 22-23-б.

келган эътиқодлар, оилавий қадриятларга путур етказмоқда»¹

Шунинг учун, шиддатли глобаллашув жараёнлари шароитида, миллий ўзликни "оммавий маданият" таҳдидларидан сақлаган ҳолда, экологик парадигмалари софлигини таъминлайдиган баркамол шахсни тарбиялаш лозим. Бу мустақиллигимиз натижасида қўлга киритилган миллий давлатчилигимизни янада мустаҳкамлашга, миллий ва умуминсоний қадриятлар мазмун-моҳиятини теран англаган ҳолда борлиққа, табиат ва жамиятга шахсий жавобгарлик ҳамда масъулият туйғуси билан ёндашишига олиб келади.

Шу ўринда экологик дунёқараш парадигмаларининг ўзгаришларини ва қадрият мақомини мустаҳкамлашга доир яна бир масалага ойдинлик киритиш зарур. У ҳам бўлса, эстетик онг ва экологик дунёқарашнинг асоси бўлган баъзи маросим ва миллий қадриятларга муносабатдаги зиддиятли, бир-бирига қарама-қарши ёндашувларни холис таҳлил этиш ҳамда уларга илмий асосланган фактлар асосида баҳо бериш билан боғлиқ. Айниқса, асрлар давомида шаклланган миллий қадриятларимизга сунъий тарзда киритилаётган элементлардан сақлаш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда.

Зеро, кўпинча азалий анъана ва маросимларимизга нисбатан ноўрин ортиқча чиқим ва бидъатга асосланган эскилик сарқити, деган таъна дашномларни оддий кишилар, зиёлилар орасида ҳам тез-тез эшитишимизга тўғри келади. Муайян маънода, бу танқидий фикрларда асос бўлса ҳам инсон ҳаётига табиий-ижтимоий қадрият сифатида ўз таъсирини ўтказаётган бу экологик мазмундаги маросимлар тасодифий пайдо бўлмаганлиги бугунги кунда илмий ва амалий жиҳатдан асосланмоқда.

Инсоннинг туғилиши, вафоти билан боғлиқ шаклланган ва давом этаётган маросимлар, анъаналар қадим замонларда аждодларимиз томонидан ҳаётий зарурият тарзида жорий этилган ва булар минг йилликлар оша яшаб, йўлида учраган турли тўсиқларни енгиб келмоқда. Турмуш тақозо этган

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлигимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. Ж.1. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2017. 505-б.

нарсаларни буйруқ билан ман этиб бўлмайди. Масалан, туғилишга боғлиқ маросимлар (масалан, чақалоқларни экологик тоза, санитария-гигиена талабларига жавоб берадиган хоналарда сақлаш) кишига қувонч бахш этса, ўлим билан боғлиқ маросимлар, маъракалар руҳий юпанч беради.

Мархум ва мархумани ёдлаб: "етти", "йигирма", "қирқ", "йил" каби маросимларни ихчам тарзда ўтказиш халқимиз даҳоси билан яралган одатлар бўлиб, бошига оғир мусибат тушган кишилардаги айрилиқ дардини бир оз бўлса-да аритиш, "одам тафтини – одам олади", қабилда иш тутиш асосида мотамда киши ҳаёлини мусибат ғамидан чалғитиш ва овутиш, кўнглини кўтариш мақсадида амалга ошириладиган маънавий қадриятлар сирасига киради.

Демак: “етти”, “кичик чилла”, “катта чилла”, “йигирма” ва “қирқ” беҳуда пайдо бўлмаган, минг йиллар давомида тасодифан яшаб келаётгани йўқ. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, уларда замон ва маконга оид фалсафий тушунчалар, коинот ва инсоният ўртасида, табиат ва одам ҳаёти ўртасида боғлиқлик борлигини тасдиқловчи, қолаверса, табиатни ҳам, одамзодни ҳам дақиқ ва ҳақиқ қилиб, Тангри Таоло яратганини асосли тарзда исботлаб турувчи нарсалардир.¹

Маросимлардаги инсонпарварлик тамойиллари табиатга бўлган меҳр-муҳаббат, ундан ибрат ола билиш салоҳиятини бугунги кунда ҳар бир шахс руҳияти, экологик онги ҳамда дунёқарашига сингдириш зарур. Зеро, улар глобал ўзгаришлар шароитида: олам, табиат, одам ҳақидаги буюк аждодларимизнинг экологик ғоялари моҳиятини чуқур англаган ҳолда, экологик дунёқарашини менталитетимизга ёт таъсирлардан сақлайди, инсон руҳиятига чиркин одатларни жо бўлишига йўл қўймайди.

Чунки кўп йиллар давомида кишиларимизнинг онгу-шуурига сингдирилган табиат ҳақидаги нотўғри тасаввурлар, жумладан, “техника табиат камчиликларини тўлдириш учун яратилган” деган ноилмий ғоялар таъсири ҳали буткул бартараф этилмаган бир шароитда, глобал таъсирларнинг

¹ Иброҳимов А. Ўзбек маҳалласи.-Тошкент.: Маънавият, 2007. 28- б
www.tadqiqotlar.uz

салбий кўринишлари, уларнинг руҳиятига тез сингиб, амалий фаолиятида одат тусига айланиши мумкин. Буюк А.Навоий ёзганидек:

Табиатга ҳар неки одат бўлур
Чу эскирди одат табиат бўлур¹.

Бундан ташқари, экологик қадриятлар ҳамда маросимлар моҳиятига ноҳолис ёндашув табиат ҳодисалари билан боғлиқ маросимлар тарихий жиҳатдан узоқ ўтмишга бориб тақалиши, унга доир афсона ва ривоятлардаги воқеликлар турфа хиллиги билан боғлиқ. Бу ҳақда рус қадимшуноси П.И.Борисковский “Инсониятнинг энг қадимги ўтмиши” китобида маросимлар 400 минг йил илгари пайдо бўлганлигини кўрсатган бўлса², ғарблик олим Ж.Кларк маросимлар ёшини неандертал ва родезиялик одам билан боғлайди ва 200-150 минг йилга тенглаштиради³.

Умуман, илк маросимчилик, хусусан экологик удумлар 400 минг ёки 200 минг йил илгари пайдо бўлган, деган масала устида баҳс юритиш ниятимиз йўқ. Биз учун энг муҳими – одамнинг, бир томондан, биологик ҳайвоний табиатидан асл инсоний табиатига ўтиш жараёнида маънавийлик унсурларини такомиллаштира ва ўзлаштира бошлагани, иккинчи томондан, янги тош асрига келиб нисбатан юқори даражадаги мураккаб тизимга эга маънавиятни ва унинг таркибида содда ва стихияли бўлишига қарамасдан, муҳим аҳамиятга эга бўлган экологик маданиятни яратганлигидир.

Шуни айтиш жоизки, неандертал одамларда диний-маънавий ҳаёт унсурлари фақат дафн маросимлари билангина чекланган эмас. Улар ҳатто фалакиёт ҳодисаларига, юлдуз туркумларига, алоҳида юлдузларга ном берганлар⁴. Ўзбек астраномлари лексиконида “етти оғайни”, “етти қароқчи” деб номланган юлдузлар туркуми бор. (Европанинг кўп халқларида, уларни “Катта она айиқ”, “Кичик айиқ” деб аташади). Птолемейнинг “Алмажистий” асари туфайли ислом мунажжимлари ҳам кўпинча “Катта айиқ” ва “Кичик

¹ Алишер Навоий. Ҳикматлар. –Тошкент.: Адабиёт ва санъат нашриёти.,1968, 62-б.

² Қаранг: Борисовский П.И. Древнейшее прошлое человечество. 2-изд. -Москва, 1980, - С. 71

³ Қаранг: Дж. Кларк Доисторическая Африка. – М., 1977, - С. 89

⁴ Эркаев А. Маънавият ва тараққиёт модели. –Тошкент.: Маънавият, 2005. 59-б.

айиқ” номини қўллайди. Жаҳоннинг айрим халқлари ҳам уларга нисбатан “айиқ” номини ишлатадилар. Агар эътибор берсак, коинот ва замин билан боғлиқ табиат унсурларига ҳайвонлар номини берилишида ҳам ўзига хос экологик мажозий маъно бор.

Қуш солишга, овчиликка уста қозоқ мерганлари эса, итни “етти хазинанинг боши”, дейишган. Улуғ мутафаккирлар ит тимсолида табиатан шаклланган инсондаги ижобий, салбий ҳислатларга баҳо берганлар. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида ўз қабиласидан мосуво бўлган Қайс махбубасининг ити билан дўстлашади. У тўрт оёқли бу жониворга ишора қилиб “Бул ит эрмас. Итлик менда”. Яъни айб итда эмас, балки итга итлик қилган инсонда. Бошқача айтганда ит ит эмас, итга итлик қилган инсон ит дейди:

Бошқа бир ўринда яна бир ибратли ҳикоят келтирилади. Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбанд кўчадан ўтиб бораётган итнинг ортидан югуриб бориб, унинг изларини ўпади. Бу билан, “ё Аллоҳ, қанийди сенга вафодорлигим мана шу итнинг инсонга бўлган садоқатича бўлсайди”¹, деган маънони англатмоқчи бўлган.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бозорова Н.Ш. Талабаларда экологик маданиятни шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари: Педагогика фанлари номзоди . дисс. –Қарши, 2006.
2. Левинская В.О. Понятие, структура и функции экологической культуры. Дисс. канд. филос. наук. –Ташкент, 2000.
3. Махмудова Ш.Л. Экологическая культура как омил гуманизации отношения общества к природе: Дисс.... канд. филос. наук. –Ташкент, 1994.
4. Мамашокиров С. Экологик фаоллик ва масъулиятни шакллантиришда ижтимоий-сиёсий омилларнинг роли: Фалсафа фанлари д-ри... дисс. – Тошкент, 1997.

¹ Қаранг: Ғайбуллоҳ Ас-Салом. Сайди Умир. Толибнома. (Сени ўйлайман, болам) –Тошкент.: Шарқ, 1997. 56-57-б.

5. Науменко О.А. Инвойронментализм: истоки и ценностные ориентации. Автореф. на соик. к.ф.н. –Ташкент.: 2012.
6. Саидова У.Г. Экологик маданият тарихи ва унинг ривожланиш босқичлари: Фалсафа фанлари номзоди... дисс. автореф. –Тошкент, 2008.
7. Худойназаров С.Х. Шахс экологик онги ва маданиятини шакллантиришда бадий адабиётнинг роли: Фалсафа фанлари номзоди автореф. –Тошкент, 2010.
8. Shavkat o'g'li N. X. ИНТЕРНЕТ-МАКОН ИМКОНИЯТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШДА АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ АҲАМИЯТИ //The Role of Exact Sciences in the Era of Modern Development. – 2023. – Т. 1. – №. 3. – С. 4-9.
9. Nomozov X. INTERNET-MAKON RESURSLARIDAN FOYDALANISH SOHALARI //Development and innovations in science. – 2023. – Т. 2. – №. 7. – С. 8-14.
10. Номозов Х. ИНТЕРНЕТ-МАКОН ТАЪСИРИДА СОДИР БЎЛАЁТГАН НЕГАТИВ ИЖТИМОЙЛАШУВ ШАКЛЛАРИ //Философия и право. – 2023. – Т. 26. – №. 3. – С. 232-235.
11. Shavkat o'g'li N. X. THREATS TO INFORMATION SECURITY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – Т. 22. – С. 229-231.
12. Shavkat o'g'li N. X. YOSHLARDA MA'NAVIY-MAFKURAVIY IMMUNITETNI MUSTAHKAMLASHDA INTERNETNING ROLI //PHILOSOPHY AND LIFE INTERNATIONAL JOURNAL. – 2022. – №. 3 (18).
13. Nomozov X. INTERNET-MAKON MOHIYATI, GENEZISI VA ZAMONAVIY TARKIBI //Scientific journal of the Fergana State University. – 2023. – №. 3. – С. 67-67.